

Олена НЕНАШЕВА

прес-секретар Національної спілки архітекторів України, Київ

САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ВІРМЕНІЇ В КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ СТУДІЯХ І. В. МОРГІЛЕВСЬКОГО. 1920-1930-ті рр.

Анотація. На основі архівних матеріалів (НЗ “Софія Київська”, ЦДАМЛМ України, ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ЦДАВО України), що вводяться до наукового обігу, сучасне вірменознавство поповнюється новим ім'ям — київського медієвіста й культуролога Іполіта Владиславовича Моргілевського (1889-1942), який вивчав середньовічні пам'ятки Вірменії у контексті дослідження історії культури Київської Русі.

Ключові слова: історія культури, сакральна пам'ятка, сходознавство, медієвістика, культурологічні студії.

Актуальність. Запропонована історіографічна розвідка має три щаблі важливості. По-перше, через введення до наукового обігу власне “вірменської частини” колекції негативів І. Моргілевського: фотофіксація визначних сакральних пам'яток Вірменії 1920-1930-х рр. набуває сьогодні значення виняткового загальноісторичного документа, а також має об'єктивну наукову цінність у галузі медієвістики та історії культури загалом, може використовуватися в архітектурній практиці та сучасній пам'яткоохоронній справі. По-друге, через історію розвитку сходознавчих досліджень, які були яскравою й водночас трагічною сторінкою в історії української науки в міжвоєнний період (1920-1930-ті), у результаті чого й досі в цій галузі багато білих плям. У сучасній історіографії з вірменознавства зовсім відсутня інформація про вірменські студії І. Моргілевського, що провадились у контексті досліджень культури Київської Русі. Третій ракурс, науково-біографічний, належить тривалій традиції історичної науки (“біографічна складова історії”, “ідея особистості”), яка актуалізується і відроджується сьогодні у зв'язку з подоланням сучасною наукою методологічного монізму (як, зокрема, панування “незмінних” суспільних

законів над іншими факторами історичного розвитку та над роллю особистості в радянській науці). Розширення уявлення про наукову спадщину І. Моргілевського, його внесок у розробку проблематики, пов'язаної з визначенням ролі Вірменії в європейській культурі Середньовіччя, — контекст, у якому актуалізується вивчення представлених документів.

Мета дослідження — на основі архівних матеріалів, що вводяться до наукового обігу, показати участь київського медієвіста І. Моргілевського в розвитку українського вірменознавства.

Сходознавство у зв'язку з українознавством. Розвиток сходознавства в Україні у 1920-ті рр., підвалини якому було закладено впродовж ХІХ — початку ХХ ст., розглядався пріоритетним напрямом розбудови української науки з часів заснування УАН (Д. Багалій, А. Кримський, Г. Павлуцький, Є. Тимченко, Ф. Шміт). Специфікою вивчення Сходу в Україні було спрямування наукових програм на встановлення зв'язку східних культур з українською, визначення східних впливів. Сходознавчі студії здійснювалися під кутом різноманітних проявів національної культури України та виявили міцний потенціал наших науковців. Через участь І. Моргілевського в сходознавчих установах — Візантологічній комісії при ВУАН (1926-1930, керівники: Ф. Мищенко, П. Кудрявцев), Комісії для дослідів з історії Близького Сходу при ВУАН (1930-1933, керівник К. Штепа), Київській філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (1926-1930), Всеукраїнських сходознавчих з'їздах ВУНАС (1927, 1929), Українському науково-дослідному інституті сходознавства (1930-1933), — дослідження культури Київської Русі було інкорпоровано в наукові програми з української орієнталістики та широкий контекст розвитку українознавства. Після директивного знищення в 1930-х рр. сходознавства як складової частини україністики сходознавча компонента відповідним чином була вилучена з історико-культурних студій, зокрема в галузі медієвістики.

Фототека І. Моргілевського в наукових фондах Національного заповідника "Софія Київська" налічує 1029 одиниць зберігання, переважно негативи на склі. Відповідно до запису

в Книзі надходжень [КП-2а], до Великої Вітчизняної війни колекція “належала” Софійському музею, а потім “знаходилась” у Німеччині. Що насправді сумнівно, бо особистий архів ученого до його смерті 1942 р. перебував у приватній власності. Під час війни ці матеріали дійсно намагалися вивезти до Німеччини, але вони затрималися у Львові, у Національному музеї (від 1944 р. — Музей українського мистецтва). Повернули колекцію в Київ 1944 р. директор Софійського заповідника Г. Г. Товденко та Ю. С. Асеев. Яка це за обсягом частина особистого архіву — не встановлено, оскільки не знайдено документального супроводу на шляху з Києва до Львова 1943 р. Після повернення матеріали були розташовані в Софійському музеї і відтоді їх використовують дослідники здебільшого для відтворення пам'яток Київської Русі, послуговуючись неопініненою допомогою в реставраційних і проектних роботах. Частиною колекції негативів є знімки сакральних пам'яток Вірменії — понад п'ятдесят одиниць зберігання. Наша розвідка стала можливою завдяки опрацюванню і систематизації колекції, які здійснила Н.О. Світлична.

Працю І. Моргілевського над вірменською темою, крім фотонегативів, засвідчують уривчасті згадки в архівах ВУАН (Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського), в особовому фонді вченого (ЦДАМЛМ України) і в фонді Наркомпросу УРСР (ЦДАВО України). Особиста прихильність І. Моргілевського до Закавказзя позначилася в прагненні здійснювати наукові експедиції в цьому напрямку та загалом — у бажанні перебраться туди жити. У листі 1921 р. до візантиніста і кавказознавця Д. П. Гордеева він пише: “Я житель Тифлісу, закінчив там середню школу, мої матір, сестра і брат досі мешкають у Тифлісі. Все своє дитинство я провів поблизу пам'яток Вірменії та Грузії, і всі мої думки, звичайно, линуть на Кавказ, і після закінчення тутешньої роботи я безперечно вирішив їхати на Кавказ, де, можливо, нам із Вами судиться немало попрацювати разом” [1]. Понад те, у анкеті НКО 1927 р., вказуючи володіння іноземними мовами, І. Моргілевський зазначив поряд із англійською, німецькою, французькою та польською ще й вірменську [2].

У автобіографії, написаній наприкінці творчого шляху вченого, 1942 р., І. Моргілевський окремо зауважує про кавказькі експедиції і, зокрема, про вірменську: “Для вивчення джерел нашої старої архітектури відбув велику низку відряджень <...> влітку 1928 р. до Вірменії (Ечміадзін, Ахпат, Санаїн)” [3]. Згадано найзначніші вірменські монастирі, з яких, напевно, й слід починати розповідь про культурну спадщину країни. Польовий щоденник І. Моргілевського зберіг окремі цікаві “технологічні” спостереження. Наприклад, щодо будування гавіту Амазаспа (1257 р.) у монастирському комплексі Ахпат (X – XIII ст.) дослідник нотував: “В парусах Намасаср’а закладено чотири великих глека. Забутки всього Намасаср’а цілком з глечиків, що дають тут надзвичайний виґраш у вазі. Битий камінь у забутках і заповненнях стін залито дуже добре затверділим розчином вапна з домішкою (значною) або гальки, або піску” [4, арк. 1а]. За розмірами гавіт Амазаспа найбільший у Вірменії, а конструкція його перекриття випереджає час, тому, описуючи голосники (керамічні глеку, що застосовувались для посилення звуку та полегшення склепіння), І. Моргілевський зазначає саме їхню конструкційну роль. До нотаток додано рисунок: розріз східного краю гавіту. Далі вчений виявляє систему постановки покривних плит на карнизах, наводить типи черепиці храму та гавіту, аналізує застосування цільних каменів як конструктивних елементів із замковими та опорними функціями [4, арк. 1а-4]. Аналіз монастирського комплексу доповнюють знімки церкви Сурб Ншан (Св. Знамення, 976-991 рр.) з південно-східного кута та східний фасад (на фото добре видно цільні камені, як і на рисунках), а також інтер’єр гавіту Амазаспа та прохід між гавітом і церквою Сурб Ншан.

У колекції фотонегативів привертає увагу кафедральний собор Ечміадзину, збудований у IV – V ст., головний храм Вірменської апостольської церкви, престол Верховного патріарха, Католикоса всіх вірмен. Собор І. Моргілевський сфотографував до його реконструкції. У будівлі відсутні надбудови з дзвіницями — це дуже рідкісне фото! Також учений зафіксував церкву Св. Ріпсіме (618 р.), теж частина Ечміадзінського монастиря — найцікавіший приклад тетраконху в межах Ві-

рменії: своєрідність будівлі надають широкий багатогранний барабан купола та фасадні ніші, які на знімку І. Моргілевського контрастно підкреслені світлотінню.

25 жовтня 1928 р. історично-етнологічний відділ Київської філії ВУНАС розпочав роботу після літньої перерви. На одному із засідань, 12 листопада, що відбулося спільно з політико-економічним відділом, І. Моргілевський прочитав доповідь “Експедиція влітку 1928 р. до Закавказзя: Ахпат, Урбнісі, Мокві” [5]. Звіт за результатами подорожі “у супроводі великої кількості ілюстративного матеріалу, показаного за поміччю епідіаскопа”, тобто з фотоілюстраціями автора, зібрав аудиторію й викликав велике зацікавлення. Сам текст доповіді невідомий. Протокольні записи про виступи І. Моргілевського — блискучого оратора й популярного лектора — часто фіксують лише зовнішні ознаки заходів (тривалість, ілюстрування, кількість присутніх, зацікавленість тощо). Наступної весни І. Моргілевський згадує цю свою подорож у листі до Д. П. Гордєєва від 17 березня 1929 р.: “Я минулого літа відвідав Санаїн, Ахпат, Урбнісі та Мокві, привіз багато фотографій, а моквійську церкву ще й обмірив, прожив там доволі довго” [6].

І. Моргілевський прискіпливо слідкував за станом справ, так би мовити, в “українському вірменознавстві”. Так, на засіданні Візантологічної комісії 25 березня 1925 р. він разом з керівником комісії П. П. Кудрявцевим висунув пропозицію: обрати членом Візантологічної Комісії проф. Вс. М. Зуммера, який за умов членства став би посередником між комісією та харківською кафедрою мистецтва, що мала в своєму складі представників вірменознавства й грузинознавства. Пропозицію було прийнято [7].

Наступна подорож І. Моргілевського до Закавказзя терміном на півтора місяці для вивчення пам'яток архітектури зазначена в плані експедиції історично-етнологічного відділу КФ ВУНАС на 1929-1930 рр. [8]. А 28 червня 1929 р. у заяві до цієї філії він згадує про пільгові квитки за маршрутами Київ — Туапсе та Тифліс — Київ “для продовження наукових студій з архітектури Кавказу в зв'язку з дослідженнями старої архітектури України” [9]. У цій експедиції вчений добувся також

до Вірменії: 26-28 серпня нотатки в його щоденнику стосуються Узунлару (колишня, до 1967 р., назва стародавнього Одзуну, поблизу монастирів Санаїн та Ахпат) [10]. Шлях із Тбілісі до Єревана неминуче проходить через область Лорі, у якій розташований Одзунський монастир. У щоденнику І. Моргілевський наводить, зокрема, план купольної монастирської базиліки (VI ст.) за власними обмірами. Обмір виконано без застосування триангуляції, методом простих промірів. Окремо винесено креслення складних профілів трьох порталів собору. На знімках пам'ятку зафіксовано з південного заходу, а також східний та західний фасади фронтально.

9 вересня 1929 р. на Візантологічній комісії ВУАН І. Моргілевський ділиться враженнями від цієї подорожі, пропонує прочитати доповідь на найближчому зібранні Комісії та підготувати статтю для "Візантологічного збірника" [11]. 23 вересня цього року на багатолюдному засіданні, де, крім членів Візантологічної комісії, були присутні члени ВУНАС, ВУАК та просто зацікавлені, він зробив доповідь "Подорож до Абхазії та Вірменії влітку 1929 р.", що також була проілюстрована "світловими картинами", зібрання тривало три години [12].

З приводу цих експедицій цікаву характеристику вченому надав голова музейної секції Укрнауки В.В. Дубровський: "Проф. І.В. Моргілевський є з 1925 р. досі керівником науково-дослідчої експедиції Укрнауки для вивчення історії української архітектури; на нього Укрнаукою покладено завдання організувати Музей української архітектури у Києві (відкриття буде 1.V.1930 р.). Дослідження протягом 10 років та важливі наукові відкриття проф. Моргілевського з історії української архітектури досить добре відомі серед фахівців (Ленінград, Москва, Київ, Харків і т. ін.). Проф. Моргілевський є головою Київської філії ВУНАС, член-кореспондент ВУАН, Рос. Академії історії матеріальної культури. Проф. Моргілевський мав від Укрнауки наукові відрядження за своїм фахом за кордон у 1927-1928 р. (Стамбул) та на Кавказ (1928-1929 р.). За своєю кваліфікацією та науковими дослідженнями проф. Моргілевський безумовно є одним з видатних наукових українських діячів радянської генерації" [13].

На відміну від згаданих доповідей, зміст яких невідомий, звіт І. Моргілевського “Про подорож до Теберди й Зеленчуку (пам’ятки архітектури)” [14], який було зачитано 15 березня 1931 р. у Комісії з вивчення історії Близького Сходу, дійшов до нас у вигляді стислого конспекту секретаря Комісії Г.Н. Лозовика у протоколі засідання. Унікальну інформацію, що міститься в цьому рукописі й не дублює друковані праці вченого, ми проаналізували в окремій статті [15]. У контексті нашої теми цей звіт цікавий через визначення вірменських впливів на архітектуру згаданої групи пам’яток.

Доповідь стала результатом експедиції І. Моргілевського влітку 1930 р. Вчений як завідувач Музею архітектури Всеукраїнського музейного містечка отримав відрядження на Кавказ у Лаврському державному культурно-історичному заповіднику “з метою вивчення, фотографування й обмірів пам’яток стародавньої архітектури в область річок Теберди та Зеленчуку” [16]. Починається звіт з огляду пам’яток сусідньої Абхазії. Унаслідок постійної експедиційної роботи на Кавказі абхазський матеріал правив за підґрунтя для внесення тебердинських і зеленчукських пам’яток до кола тих, що формували концепцію вченого. “Всі ці пам’ятки, — підсумовує І. Моргілевський, — можна характеризувати як архітектуру візантійську з вірменськими пришаруваннями” [14]. Таким чином він дає ім’я цій групі пам’яток — “чорноморсько-візантійська гілка з вірменськими прошарками” [17, арк. 3]. Після доповіді на запитання Е.А. Берлінера І. Моргілевський вказав пам’ятки вірменської архітектури у Закавказзі “в напрямку до Малої Азії”. Наприкінці обговорення Г. Лозовик зауважив, що еволюція архітектури на Чорноморському узбережжі та “вірменські додатки” промовляють і за той факт, що головними посередниками візантійської торгівлі в напрямку на північ були саме вірмени [14].

Чи продовжував І. Моргілевський і далі, після 1928-1929 рр., експедиції до Вірменії? “У середині серпня, — пише він Д. Гордєєву 26 липня 1931 р., — збираюся виїжджати до Криму і звідти на Кавказ. В Тифлісі буду, ймовірно, в кінці серпня або на початку вересня” [17, арк. 4]. Куди саме прямував того

року І. Моргілевський, ми не знаємо, але Тбілісі, де мешкав Д. Гордеев, можливо, не був єдиною ціллю його подорожі.

За відсутністю інших документів скористаємося самими знімками з колекції вченого, наприклад, монастиря Кечаріс (XI — XIII ст.). Ми спостерігаємо жалюгідний стан монастирського комплексу: храми без куполів, фасади, позбавлені прикрас, занедбаний вівтар. Стіни головної монастирської церкви Св. Григорія Просвітителя (1033 р.) рясніють багатьма бруталними графіті радянської доби, з позначками “1934” і “1936”. Очевидно, дослідник подорожував до Закавказзя аж до 1937 р., тобто до самої своєї хвороби, яка і унеможливила експедиції. Дочка, Катерина Іполітівна Моргілевська, згадує: “Експедиція влітку 1937 р. була для нього останньою. Тоді він вів роботи в Середній Азії під нещадними променями сонця, не здогадуючись, що в нього був дуже високий артеріальний тиск. А тому й не забарилося — весною 1938 р. в нього трапився тяжкий крововилив у мозок, в результаті колись потужне його здоров'я було сильно підірвано” [18].

Таким чином, оглядаючи цікаву добірку світлин 1920-1930-х рр. із сакральними пам'ятками Вірменії та пов'язаних з ними архівних матеріалів, зазначаємо: у складі вірменознавців з'явилася ще одна шанована наукова постать — відомого українського культуролога та медієвіста Іполіта Владиславовича Моргілевського. Це дозволяє поставити питання про наукову комунікацію та взаємодію різних наукових шкіл у ділянці вірменістики: київської школи, що формувалась у контексті академічних програм встановлення зв'язку східних культур з українською, та місцевих наукових шкіл Вірменії.

1. ЦДАМЛМ України. — Ф. 208: Д.П. Гордеев. — Оп. 2. — Спр. 151. — Арк. 2.
2. ЦДАВО України. — Ф. 166: Наркомос УРСР. — Оп. 12. — Спр. 5112. — Арк. 1.
3. ЦДАМЛМ України. — Ф. 87: І.В. Моргілевський. — Оп. 1. — Арк. 2.
4. ЦДАМЛМ України. — Ф. 87. — Оп. 2, щоденник 5. — Арк. 1а-4.
5. ІР НБУВ. Ф. X. — № 21620. — Арк. 70–71; ІР НБУВ. Ф. X. — № 21651. — Арк. 114.
6. ЦДАМЛМ України. — Ф. 208: Д.П. Гордеев. — Оп. 1. — Спр. 184. — Арк. 1зб.
7. ІР НБУВ. — Ф. X: ВУАН. — № 21527. — Арк. 38.
8. ІР НБУВ. — Ф. X. — № 21629 — Арк. 81.
9. ІР НБУВ. — Ф.

Х. — № 22497. — Арк. 175. **10.** ЦДАМЛМ України. — Ф. 87. — Оп. 2, щоденник 6. — арк. 56-58, 61. **11.** ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 21541. — Арк. 64. **12.** ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 21542. — Арк. 65. **13.** ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 5112. — Арк. 5 зв. **14.** ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 21805. — Арк. 30. **15.** *Ненасхева Е.Ю.* Диалог культур в интерпретации И.В. Моргилевского (Византия, Кавказ, Киевская Русь) // *Universum: Филология и искусствоведение: электрон. научн. журн.* — 2014. — №6 (8). — [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://7universum.com/ru/philology/archive/item/1401>. **16.** ЦДАМЛМ України. — Ф. 87. — Оп. 1. — Арк. 26. **17.** ЦДАМЛМ України. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 184. — Арк. 3. **18.** Особистий архів В.Н. Ачкасової. Лист: К.І. Моргілевська — В.Н. Ачкасовій, 28. 06. 1978, арк. 3.

Annotation

Olena Nenasheva. Armenian Sacral Monuments in H. V. Morgilevsky's Culturological Studies. 1920-1930s. On the basis of archival materials used in the scientific research for the first time (National Preserve «St. Sophia of Kyiv», Central State Archive of Literature and Arts of Ukraine, Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine, Central State Archives of the Supreme Authorities and Management of Ukraine) a new name has been introduced to the Armenian studies; the name is Hippolyte V. Morgilevsky (1889-1942), the medievalist from Kyiv who researched medieval Armenian monuments in the context of cultural history of Kyivan Rus.

Key words: *cultural history, monument, Oriental studies, Medieval studies, culturological studies.*

Аннотация

Елена Ненасхева. Сакральные памятники Армении в культурологических студиях И. В. Моргилевского: 1920-1930-е гг. На основе архивных материалов (НЗ "София Киевская", ЦГАМЛИ Украины, ИР НБУ им. В.И. Вернадского, ЦДАВО Украины), вводимых в научный оборот, современная арменистика пополняется новым именем — киевского медиевиста и культуролога Ипполита Владиславовича Моргилевского (1889-1942), который изучал средневековые памятники Армении в контексте исследования истории культуры Киевской Руси.

Ключевые слова: *история культуры, сакральный памятник, востоковедение, медиевистика, культурологические студии.*